

9. Притика Д.М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10 / Д.М. Притика ; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Х., 2003. – 36 с.
10. Щербина В.С. Правовое положение участников арбитражного процесса : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 / В.С. Щербина. – К., 1982. – 176 с.
11. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / відп. ред. Ю.В. Баулін. – Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. – 424 с.

УДК 340.15: 340.149

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ОСНОВ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

FORMATION OF ANTI-CORRUPTION LEGAL BASIS IN STATES OF ANCIENT WORLD

Гавриленко О.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

У статті на основі аналізу широкого кола джерел та літератури досліджено особливості формування правових основ протидії корупції у стародавніх державах. Наголошено, що корупція була притаманна більшості з них. Водночас далеко не кожна держава сприймала корупцію, як загрозу, і, відповідно, протистояла їй. Часом вона розглядалася правителями як інструмент, за допомогою якого можна було запобігти згуртуванню чиновників, тримаючи їх у страху бути викритими та притягненими до відповідальності. У статті наведено приклади стародавнього антикорупційного законодавства, яке, однак, ще не було достатньо дієвим для того, щоб ефективно протидіяти поширенню корупційних проявів.

Ключові слова: держава, давньосхідні держави, античні держави, державний апарат, корупція, право, антикорупційне законодавство.

В статье на основе анализа широкого круга источников и литературы исследованы особенности формирования правовых основ противодействия коррупции в древних государствах. Отмечено, что коррупция была присуща большинству из них. В то же время далеко не каждое государство воспринимало коррупцию, как угрозу и, соответственно, протистояло ей. Иногда она рассматривалась правителями, как инструмент, с помощью которого можно было препятствовать сплочению чиновников, держа их в страхе быть разоблаченными и привлеченными к ответственности. В статье приведены примеры древнего антикоррупционного законодательства, которое, однако, еще не было достаточно действенным для того, чтобы эффективно противодействовать распространению коррупционных проявлений.

Ключевые слова: государство, древневосточные государства, античные государства, государственный аппарат, коррупция, право, антикоррупционное законодательство.

In the article peculiarities of legal basis of corruption counteraction in ancient states are studied on basis of analysis of a wide range of sources and literature. It was noted that corruption took place in most of them. At the same time, not in every state corruption was supposed to be a threat and therefore it was not prevented. Sometimes it was considered by rulers as an instrument by which it was possible to prevent unity of officials, keeping them in fear of being unmasked and prosecuted. The article gives examples of ancient anti-corruption legislation, which, however, has not been sufficiently effective in order to prevent the spread of corruption.

Key words: state, oriental state, antic state, state apparatus, corruption, law, anti-corruption legislation.

Протягом усього існування інституту держави корупція – суспільно небезпечне явище у сфері політики чи державного управління, що виявляється в умисному використанні представниками влади свого службового статусу для протиправного отримання майнових та немайнових благ та переваг у будь-якій формі, а також у підкупі цих осіб – становила суттєву проблему. Здається, що світовий досвід протидії цьому явищу має бути так само багатим. Але насправді це не так. Далеко не кожна держава сприймала корупцію як загрозу, і, відповідно, протидіяла їй. Нині, незважаючи на начебто взятий нашою

державою курс на боротьбу з цим явищем, що завдає величезної шкоди як українській економіці, так і міжнародному іміджу країни, все ж протягом останніх двох років суттєвих позитивних результатів досі не відчувається. За даними Transparency International на початок 2016 р. Україна посіла 130 місце з 168 позицій, тоді як у минулому році вона посідала 142 сходинку з 175 [1]. Дещо поліпшити позиції Україні вдалося завдяки створенню антикорупційних органів, зростанню рівня суспільного осуду корупціонерів та виникненню антикорупційних рухів. У той же час зволікання з реальним покаранням хабарників,

а також збільшення корупційної складової у відносинах бізнесу та влади не дають Україні можливості значно поліпшити свої позиції.

Феномен корупції, як у теоретичній, так і в суто практичній площині привертає увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників, а також широкого загалу вже протягом тривалого часу. Лише протягом останніх років побачили світ праці О.В. Дамаскіна, А.Є. Голікової, Ю.В. Кузовкова, Дж. Г. Ламбсдорфа, А.В. Михайлової, О.Н. Ярмиша та багатьох інших [2; 3; 4; 5; 6]. Водночас питання щодо поширення корупційних проявів у державах Стародавнього Світу та правові засади протидії їм досі не були об'єктом спеціальних досліджень істориків права.

Історичне коріння корупції йде далеко у глибину століть та, ймовірно, походить від усталеного ще в первісних громадах звичаю робити дарунки іншим для того, щоб таким чином домогтися приязного ставлення. У цих діях люди, зазвичай, не вбачали жодного негативного підтексту, адже у первісних та ранньокласових суспільствах ніякого, навіть найзагальнішого уявлення про корупцію ще не існувало [7; 8]. Дарунок жерцеві, вождеві або воєначальникові, який підносився для «підтримання» особистого звернення по допомогу, розглядався як універсальна норма суспільної поведінки. З плином часу державний апарат поступово ставав усе більш професійним та розгалуженим, посилювалася влада центральних органів. На цьому етапі з'явилися чиновники [9, с. 19], наділені широкою владою, які, зазвичай, прагнули скористатися службовим становищем для збільшення своїх статків.

Одна з найдавніших згадок про корупційні діяння та протидію їм зустрічається у написаних на глиняних табличках текстах стародавнього Шумеру, що датуються дослідниками приблизно III тис. до н. е. [10, с. 3–23]. Джерела інформують про нестерпні зловживання адміністрації та невинувато високе оподаткування у шумерському місті-державі Лагаші. Зубожіння народу, беззаконня та розквіт корупції змусили у другій половині XXIV ст. до н. е. жителів повстати та скинути стару адміністрацію. Було обрано нового правителя (енсі, пізніше – лугаля) – Урунімгіну (шумер. «Міста уста істинні»; застаріле прочитання – Урукагіна), з іменем якого пов'язують перший в історії людства досвід розробки та здійснення низки антикорупційних заходів [11, с. 16]. Як запевняє стародавній оповідач, «...починаючи від північного кордону... аж до моря не було більше суддів-наглядачів...», «не залишилося жодного збирача податків» (усе ж, ймовірно, їхню чисельність просто було суттєво зменшено), «...він заборонив (дослівно «відкинув») людині, старшій над корабелями, (захоплювати) судна; він заборонив старшим пастухам захоплювати віслуків та овець; він заборонив старшому над рибою (привласнювати) рибу» [12, с. 352]. Отже, Урунімгіна увійшов в історію, як перший борець із корупцією, котрий «встановив царство у Лагаші та... серед 3 500 людей... відновив давні правління і надав силу слову...», реформував державне управління з метою припинення зловживань із боку царської адміністрації, суддів,

храмового персоналу, зменшив і впорядкував платежі за обряди, запровадив суворі покарання за хабарництво чиновників. Ймовірно спроби усунути хабарництво були здійснені й іншим шумерським царем – Ур-Намму, який «...подбав про те, щоб сирота не став жертвою багатія, люди одного шекеля – жертвою людини міни» [13].

На протидію корупції у суддівському корпусі Вавилону було спрямовано норму § 5 Законів царя Хаммурапі – збірки норм давньовавилонського права, що датується XVIII ст. до н. е. [14, с. 12; 15, с. 226]: «Якщо суддя винесе вирок, ухвалить рішення, виготовить документ із печаткою, а потім свій вирок змінить, цього суддю слід викрити у зміні вироку і він повинен сплатити у 12-кратному розмірі позов, [поданий] у цій судовій справі, а також повинен бути в раді скинутий зі свого судового крісла та не може ніколи знов сидіти з суддями на суді» [16, с. 10–11].

Професор Берлінського університету Г. Вінклер у своїй монографії, присвяченій особливостям духовної культури Вавилону [17], навів інші факти, що свідчать про розповсюдження корупції у містах-державах Межиріччя не лише серед чиновництва, але й у сфері освіти. Так, під час розкопок школи у м. Марі археологами було знайдено багато глиняних табличок із написами. З них стає відомо про особливості навчального процесу, а також низьку платню вчителів та методи поповнення ними своїх статків, зокрема за рахунок подарунків, які робили їм батьки недбалих учнів. Тексти містять описи «корупційних епізодів». У них оповідається, як батько несумлінного учня, щоб задобрити педагога, запросив його додому, пригостив «вбрав вчителя у новий одяг, підніс йому подарунок, надягнувши на палець перстень» і задоволений учитель змінює свою оцінку успіхів вихованця: «Юначе, ти не ігнорував мої слова і не забув їх. Нехай же зможеш ти досягти досконалості у мистецтві письма й осягнути всі його тонкощі!.. Нехай ти будеш найкращим серед братів своїх і головним серед друзів своїх, нехай посядеш ти перше місце серед усіх учнів!» [17, с. 76]. Вочевидь подібні факти не були рідкістю, оскільки знахідки табличок із таким текстом були непоодинокими.

Суттєву загрозу діяльності держави корупція становила й в інших регіонах. У державно-правовій доктрині імперії Маур'їв, викладеній в одній із найвідоміших пам'яток правової думки Стародавньої Індії – «Артхашастрі», авторство якої найчастіше приписується брахману Каутільї (Каутальї чи Вішнагупті), котрий обіймав посаду головного радника при імператорі Чандрагупті з династії Маур'їв (321–297 рр. до н. е.) [18, с. 8], містяться чи не найперші в історії людства намагання з наукової точки зору осягнути феномен корупції. Розділ 26 цілком присвячений проблемі «повернення прибутків, розкрадених чиновниками» [19, с. 70–73]. Давньоіндійський автор вирізняв 40 способів розкрадання чиновниками державного майна [19, с. 71] та зі смутком констатував, що «подібно до того, як не можна не сприйняти мед або отруту, якщо вони перебувають на язичі, так і майно царя не може бути, хоча б у незначній кіль-

кості, не привласнене тими, хто відає [цим] майном» [19, с. 75].

Автор «Артхашастри» доволі песимістично оцінює можливість виявлення всіх фактів корупції та викоринення її. «Подібно до того, як не можна розпізнати, п'ють [чи не п'ють] воду риби, що плавають у глибинах, – пише він, – так неможливо дізнатися, привласнюють [чи ні] багатства чиновники, які представлені до виконання справ» [19, с. 75]. Але незважаючи на це, автор усе ж впевнений у необхідності протидії корупційним проявам. Насамперед, цьому має сприяти суворозвітність чиновників: «...Хто й у якій посаді визначений законом, той повинен повідомити дійсний стан цієї справи і прибутки та видатки, як окремо, так і загалом» [19, с. 74]. Глава 10 шостого розділу «Артхашастри» цілком присвячена методам, за допомогою яких цар може виявити нечесних міністрів і після цього «...чистих за хитростю вигоди нехай ставить на справи збирання надходжень, на посади збирання податків та рахункові...; нечистих... нехай пошле до копалень (рудників), до стройових лісів, у ліси – заповідники слонів та до майстерень» [19, с. 26–27].

Взагалі санкції за корупційні злочини, що передбачалися в «Артхашастрі», були доволі різноманітними й залежали від конкретних обставин справи. Наприклад, «той, хто витрачає державне багатство, привласнює працю людей... за порушення днів роботи, вартості речей та оплати [праці] робітників... має бути покараний відповідно провині» [19, с. 74].

Корупційні прояви не були виключенням і в епоху античності. Цілком ймовірно вбачається наявність покарань за корупційні діяння вже у статтях афінського законодавця Драконта (Δράκων) [20, с. 183–184], що були укладені близько 621 р. до н. е. Вочевидь закони мали виключно заборонний характер, тобто визначалося лише те, що було заборонено, все інше під їхню дію не підпадало. За будь-яке заборонене діяння передбачалася єдина санкція – смертна кара, без жодних виключень.

Пізніше у давньоеллініському праві стали визначатися окремі склади корупційних злочинів – дача хабара, підкуп – декасмо (δεκάσμοϋ) та його прийняття – дорон (δόρων) [21, с. 202]. Дослідники історії Давньої Греції та її права неодноразово звертали увагу і на поширеність тут корупційних проявів у сфері публічної економіки [4, с. 64]. Особливо характерним це було для доби еллінізму. Відомо, наприклад, про зловживання службовим становищем намісника Єгипту Клеомена, призначеного на цю посаду Олександром Македонським. У 320-х р. до н. е. цей чиновник із корисливою метою використовував свої службові можливості, здійснюючи маніпуляції поставками зерна з Єгипту до Греції. На той час у грецьких полісах, розташованих на Пелопоннесі та у Малій Азії, продовольча проблема стояла доволі гостро. На скелястих островах в Егейському морі також існували поліси, що майже цілком залежали від зовнішньої торгівлі. Через невелику кількість земель, які можна було обробляти, та їхню невисоку родючість питання забезпечення громадян продук-

тами харчування ніколи не випадали тут з поля зору держави [22, с. 289]. Саме тому елліни змушені були імпортувати зерно та інше продовольство, зокрема й з Єгипту, у значній кількості. За свідченнями сучасників, Клеоменом свідомо було створено низку завод на шляху цих поставок із метою домогтися гострого дефіциту хліба у полісах, щоб мати змогу підвищити ціну зерна. Як наслідок, серед населення Греції розпочався голод, який тривав з 329 до 325 р. до н. е. Це дало можливість грецькому наміснику Єгипту суттєво збільшити свої статки [3, с. 5].

Для Риму корупція також становила доволі істотну проблему. За згадкою давньоримського історика Гая Салюстія Кріспа (86–35 р. р. до н. е.), нумідійський цар Югурта (160–104 р. р. до н. е.) висловився про Давній Рим таким чином: «Продажне місто, приречене на скору загибель! Тебе можна було б купити цілком, якби знайшовся покупець!» [23, п. 35, 10]. Перші згадки про корупцію у давньоримському суспільстві відносяться вже до періоду республіки (510–31 р. р. до н. е.). Так, у IV ст. до н. е. деякими впливовими римлянами чинилися спроби приватизувати державні землі, що були приєднані до Риму внаслідок військових завоювань. Але закон Ліцинія-Секстія, прийнятий у 367 р. до н. е., перешкодив цій тенденції, обмеживши максимальний розмір таких земель, що могли передаватися в одні руки [24, с. 98].

Варто зауважити, що римське суспільство все ж намагалось вжити певних заходів, що мали б сприяти запобіганню корупції, небезпеку якої римляни почали усвідомлювати досить рано. Так, за Законами XII таблиць (451–450 р. р. до н. е.) суддя, якого було спіймано на хабарі, мав каратися на смерть. У таблиці IX п. 3. із цього приводу зазначалося: «Невже ти вважатимеш суворою постановою закону, яка карає смертною карою того суддю чи посередника, які були призначені при судовоговінні [для розгляду справи] і були викриті у тому, що прийняли хабара у [цій] справі [25, с. 84]? У цій статті в значенні підкупу судді, надання за гроші свідчень у суді використовується термін «*conruptore*». Саме в римському праві слово «корупція» набуло суто юридичної форми [26].

Важливими джерелами права, що, окрім іншого, містили норми антикорупційного спрямування, були закони (*lex*), що приймалися народними зборами – коміціями. Так, у XVI ст. було віднайдене одинадцять фрагментів мідної дошки з уривками римських законів, один з яких (*lex repetundarum*) присвячено боротьбі з хабарництвом [27, с. 126]. Окрім того, у 1790 р. на місці розташування стародавнього містечка Бантія в Луканії були знайдені частини бронзової дошки (*tabulae Bantinae*), що містили фрагменти закону про хабарі (*repetundae*) [28; 29], який дослідники відносять до доби братів Гракхів.

Серед законодавчо закріплених антикорупційних заходів давньоримської держави відомий дослідник римських старожитностей Т. Моммзен згадує запроваджену в той час заборону для сенаторів займатися морською торгівлею, фінансовими операціями, а також казенними підрядами [30, с. 422]. Як вважає

Ю.В. Кузовков, на практиці всі ці обмеження посадовці з легкістю обходили, беручи участь у торговельних асоціаціях (аналог сучасних акціонерних товариств) або здійснюючи торговельні операції через довірених людей [3, с. 6]. Тому ці закони лише на невеликий час уповільнили поширення корупції на сферу фінансів, торгівлі та будівництва.

Окрім зазначених заходів також здійснювалися спроби протидії тим змінам у суспільній моралі, які сприяли поширенню корупційних проявів. З цією метою у Римі неодноразово приймалися та запроваджувалися так звані закони про розкіш – *leges sumptuariae*, широко висвітлені в історичних та юридичних дослідженнях [31; 32; 33; 34]. Серед найвідоміших – Закон Клавдія (*lex Claudia de nave senatorum*) 218 р. до н. е., який забороняв сенаторам та їхнім сім'ям володіти кораблями, що могли вміщувати понад 300 амфор (його норми були повторно використані Цезарем у 59 р. до н. е. в *lex de repetundis*); Закон Опція (*lex Oppia*) 215 р. до н. е., який забороняв римським жінкам мати понад півунції золота, носити різнокольорову одягу, роз'їзджати у візках по Риму та інших містах або навколо них на відстані милі, окрім днів державних релігійних свят; Закон про подарунки (*lex Cincia de donationibus*) 204 р. до н. е., який обмежував розмір подарунків від клієнта патрону та запроваджував заборону на деякі види дарунків і форми дарування. Окрім того, деякими законами (Закон Гая Орхидія 181 р. до н. е., Закон Фаннія 161 р. до н. е.) також суворо регламентувалося проведення масових заходів – званих обідів та вечерів (аж до визначення кількості гостей та обсягу коштів, які дозволялося витратити) [35]. А закон Публія Ліцинія Красса Муціана 131 р. до н. е. взагалі впроваджував обмеження кількості м'яса, що могло споживатися [36, с. 112].

В античному суспільстві такі закони виконували низку важливих функцій. У першу чергу мова йде про їхню соціальну роль, що надає можливість розглядати закони про розкіш, як інструмент егалітаризму, котрий дозволяв знижувати негативні наслідки соціального розшарування у римській громаді. На думку В.О. Квашніна, з нею тісно пов'язана й ідеологічна функція, що сприяла через утвердження певної системи ціннісних орієнтирів формуванню «національної моделі ідентичності», комплексу світоглядних засад давніх римлян. Важливе значення мала також політична функція сумптуарного законодавства, завдяки якій знижувалася гострота внутрішньополітичної боротьби та, зокрема, конкуренція у середовищі нобілітету. Нарешті варто наголосити й на економічному значенні законів про розкіш, котрі сприяли підтримці стабільності економічного становища римської фамілії (великої сім'ї) [37, с. 3]. Од-

нак часто реальний позитивний результат, якого було досягнуто внаслідок прийняття цих законів, був доволі незначним.

Величезні можливості для корупції надавала система відкupu податків, що стягувалися з населення римських провінцій [38]. Вона полягала в тому, що держава передавала право збирати податки окремим представникам найзаможнішої категорії римських громадян – «вершникам», які попередньо мали сплатити до державної скарбниці ту суму податку, яка вимагалася загалом, а потім визискувати кошти з населення вже з урахуванням «особистого інтересу». До найбільших зловживань удавалися представники місцевої провінційної адміністрації. Широко відома промова Цицерона в римському сенаті, яку він виголосив у 70 р. до н. е., що була спрямована проти зловживань намісника у Сіцилії Гая Верреса [39], звинуваченого місцевими жителями у вимаганнях та протиправному привласненні чужих коштів та втворів мистецтва.

Не ліпша ситуація склалася й у самому Римі. Зловживання соціальної верхівки були вражаючими. Так, головну основу статків політичного діяча, полководця, тріумвіра, одного з багатіших людей свого часу Марка Ліцинія Красса (115 або 114 р. до н. е. – 53 р. до н. е.) «становили спекуляції під час проскрипції Сулли та спустошень Марія. Красс скуповував задешево маєтки проскриптів та спустошені будинки, а потім перепродавав їх» [40, с. 84]. Добре ознайомлений з обсягами корупції серед давньоримської верхівки Марк Туллій Цицерон не дарма зауважував: «Хабарники повинні тріпотіти, якщо результатів цього заняття їм вистачає лише для власних потреб, і вони можуть бути спокійні тільки тоді, коли хабарі приносять їм прибутки, достатні для того, щоб поділитися з іншими» [41, с. 121]. З метою обмежити розмах корупції правителі часом вдавалися до вживання певних антикорупційних заходів, але вони не мали суттєвих наслідків. Зрештою, руйнівний вплив корупції став однією з глибинних причин розпаду Римської імперії.

Висновок. Отже, зважаючи на все викладене вище, можемо дійти висновку, що корупція була притаманна більшості стародавніх держав. Водночас далеко не кожна держава сприймала корупцію як загрозу і відповідно протистояла їй. Часом вона розглядалася правителями як інструмент, за допомогою якого можна було запобігати згуртуванню чиновників, тримаючи їх у страху бути викритими та притягненими до відповідальності. Вже у стародавню добу бачимо приклади антикорупційного законодавства, яке, однак, ще не було достатньо дієвим для того, щоб ефективно протидіяти поширенню корупційних проявів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лише на один бал піднялась Україна у світовому рейтингу сприйняття корупції : прес-реліз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ti-ukraine.org/CPI-2015/press_ukraine_CPI-2015.
2. Дамаскин О.В. Коррупция: Состояние, причины, противодействие / О.В. Дамаскин. – М.: ИД «Триумфальная арка», 2009. – 304 с.
3. Кузовков Ю.В. Мировая история коррупции. М. : Аним-Пресс, 2010. – 787 с.

4. Михайлова А.В. Теоретические основы исследования противодействия коррупции в системе государственной гражданской службы / А.В. Михайлова, А.Е. Голикова // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 10. – С. 61–67.
5. The New Institutional Economics of Corruption / Edited by Johann Graf Lambsdorff, Markus Taube and Matthias Schramm. – London; New-York: Routledge, 2005. – 258 p.
6. Ярмиш О.Н. Одне з «вічних» питань історико-правової реальності: організаційно-правові засади протидії корупції (з вітчизняного досвіду) / О.Н. Ярмиш, О.А. Гавриленко // Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах: матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції, 20–23 вересня 2012 р., м. Євпаторія. – У 2 ч. – Ч. 1. – Київ; Сімферополь : СМД, 2012. – С. 30–40.
7. Георгиевский Э.В. Истоки происхождения уголовного права в архаических обществах. Монография / Э.В. Георгиевский. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 2006. – 128 с.
8. Гавриленко О.А. Становлення судової влади у протодержавну добу: погляд через тисячоліття / О.А. Гавриленко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2013. – № 23. – Ч. I. – Т. 1. – С. 38–42.
9. Васильев Л.С. Власть-собственность – генеральная структура неантичных и добуржуазных обществ / Л.С. Васильев // Восток как предмет экономических исследований : очерки, статьи, разработки. – М.: Ключ-С, 2008. – С. 7–24.
10. Струве В.В. Исторические надписи Урукагины и история их интерпретации / В.В. Струве // Вестник древней истории. – 1964. – № 4. – С. 3–23.
11. Дьяконов И.М. Реформы Урукагины в Лагаше / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1951. – № 1. – С. 15–32.
12. Крамер С. Шумеры: первая цивилизация на земле / С. Крамер. – М.: Центрполиграф; Курск: Спектр-П, 2009. – 383 с.
13. Абилкаиров М.Р. Коррупция как социально негативное явление / М.Р. Абилкаиров, М.М. Камназаров, С.М. Рахметов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sud.gov.kz/rus/content/korruptsiya-kak-socialno-negativnoe-yavlenie>.
14. Якобсон В.А. Возникновение писаного права в древней Месопотамии / В.А. Якобсон // Вестник древней истории. – 1981. – № 4. – С. 9–21.
15. Дьяконов И.М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 3. – С. 225–303.
16. Законы Хаммурапи // Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. – С. 8–35.
17. Винклер Г. Духовная культура Вавилона / Георг Винклер. – М.: Польша, 1913. – 240 с.
18. Гавриленко О.А. Розвідувально-підривна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Арташастра» / О.А. Гавриленко // Право і суспільство. – 2014. – № 6–1. – Ч. 2. – С. 7–12.
19. Арташастра, или Наука политики / Пер. с санскрита. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 793 с.
20. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посібник / Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
21. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія / О.А. Гавриленко. – Харків : Парус, 2006. – 352 с.
22. Гавриленко О.А. Самоський «Хлібний закон» – лапідарна пам'ятка античного законодавства про продовольчу безпеку (II ст. до н. е.) / О.А. Гавриленко // Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти країн: історія та сучасність : матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції, 19–22 вересня 2013 р., м. Феодосія. – Київ; Сімферополь : Універсум, 2013. – С. 288–297.
23. Саллюстий. Югуртинська війна // Записки Юлія Цезаря. Гай Саллюстий Крисп. Сочинення. – М.: Ладомир; ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/antlitrt.htm?a=1365536645#35>.
24. Моммзен Т. История Рима. В 8 т. – Т. 2. – Кн. 4 : От битвы при Пидне до смерти Суллы. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; Х.: Фолио, 2001. – 525 с.
25. Законы XII таблиц // Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. – С. 77–87.
26. Бабилов А.П. Коррупция в Древнем мире / А.П. Бабилов // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2015. – № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jurnal.org/articles/2015/uri23.html>.
27. Покровский И.А. История римского права / И.А. Покровский. – СПб.: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1999. – 560 с.
28. Lex osca tabulae Bantinae. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sanniti.info/smbantin.html>.
29. Tafaro S. Considerazioni sulla Tabula Bantina (Osca). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dirittoestoria.it/8/Tradizione-Romana/Tafaro-Tabula-bantina.htm>.
30. Моммзен Т. История Рима. В 8 т. – Т. 1. – Кн. 3 : До битвы при Пидне. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; Х.: Фолио, 2001. – 524 с.
31. Квашнин В.А. Генезис сумптуарного законодательства в древнем Риме / В.А. Квашнин. – Вологда: Изд-во ВГПУ, 2009. – 126 с.
32. Ляпустин Б.С. Экономическое развитие древнего Рима в свете закона Оппия о роскоши / Б.С. Ляпустин // Из истории античного общества. Сб. статей. – Н. Новгород, 1991. – С. 52–60.
33. Penning E. De luxu et legibus sumptuariis ex oeconomia politica diiudicandis. – Leiden, 1826. – 260 p.
34. Ligt de L. De Romeinse leges sumptuariae in vergelijkend perspectief / L. de Ligt // Tesseræ Romanae. Opstellen aangeboden aan Hans Teitler / Ed. L. de Ligt, J. Blok, J.-J. Flinterman. – Utrecht, 2002. – P. 9–22.
35. Dari-Mattiacci G. Luxury in Ancient Rome: Scope, Timing and Enforcement of Sumptuary Laws / G. Dari-Mattiacci, A.E. Plisecka // Legal Roots. The International Journal of Roman Law, Legal History and Comparative Law. – 2012. – № 1. – P. 189–216.
36. Квашнин В.А. Законы о роскоши в Древнем Риме эпохи пунических войн / В.А. Квашнин. – Вологда: ВГПУ-Русь, 2006. – 162 с.
37. Квашнин В.А. Ранние законы о роскоши в Древнем Риме : автореф. дис. ... докт. ист. наук. Специальность 07.00.03. – Всеобщая история. – М., 2015. – 40 с.
38. Пасынков А.С. Феномен ростовщичества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usurydata.narod.ru/ancientRome.htm>
39. Цицерон М.Т. Речь против Гая Верреса / М.Т. Цицерон // Речи в двух томах. – Т. 1: 81–63 г. г. до н. э. / Пер. В.О. Горенштейна; ред. В.О. Горенштейн, М.Е. Грабарь-Пассек. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/antlitrt.htm?a=1267350004>.
40. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. – М.: ГУП «Облиздат», ТОО «Алир», 1998. – 672 с.
41. Бутромеев В.П. Марк Туллий Цицерон. Мысли и высказывания / В.П. Бутромеев, В.В. Бутромеев. – М.: Олма Медиа Групп, 2011. – 210 с.